

УДК 94:021+008(477)«1939/1945»
DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264594

В. В. Солошенко

ORCID:0000-0002-7096-9859

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

V. V. Soloshenko

*The State Institution «Institute of World History
of the National Academy of Sciences of Ukraine»*

ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*The Problems of the Return of the Librarian
and Cultural Heritage During the Second World War*

У статті з'ясовуються обсяги втрат бібліотек і музеїв України, які розграбувала гітлерівська Німеччина. На багатьох прикладах досліджено проблему вивезених з України бібліотечних фондів, культурних цінностей та їх повоєнні долі. Доведена обґрунтованість претензії української сторони на викрадені нацистами під час Другої світової війни культурні цінності. Проаналізовано проблеми, які значно ускладнюють або роблять малоімовірним повернення викрадених колекцій бібліотечних та архівних установ і музейних зібрань. Висвітлено практику повернення в Україну цінних книг, архівних документів, інкунабул, художніх творів, передачу спадкоємцям або їх нащадкам тих об'єктів, які були відчужені у роки Другої світової війни.

Ключові слова: бібліотека, книга, архівне зібрання, музей, твір мистецтва, Україна, нацизм, втрата, пошук, повернення, реституція.

The complex of outstanding issues in postwar period and in the second half of the 20th century of returning displaced, stolen and removed cultural properties far beyond Ukraine by Nazis puts these important problems on the agenda and requires highly professional approaches in solving them in the nowadays development of our state. Addressing this set of problems becomes significant challenge in the context of future progress of the country and taking into account the need to study the tragic pages of the history and crimes of Nazism.

The article reveals the number of losses of Ukrainian libraries and museums of Ukraine that were looted by Hitler's Germany. Special attention is paid to the analysis of existing practice and the formation of more effective search and return system of the archival and museum collections that were taken out by Nazi during the Second World War.

The author scrutinizes the case of Ossolineum showing that the problem of removed library funds and cultural properties had a profound effect on the following history of Western Ukraine. The issue of returning to Lviv A. Durer's «Horse» and «Madonna», which were the part of the Lubomyrsky collection in Lviv and then were stored in the Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam, has been discussed. The research underlines that A. Durer's masterpieces from the former Lviv collection are scattered throughout the world and are stored in different museums and private collections. This phenomenon is typical for many looted cultural and library collections of Ukraine. Also, the author conceptualizes the importance of forming an effective search and return system of library collections and artworks in the context of overcoming the practice of its illegal possession.

Keywords: library, book, archival collection, museum, artwork, Ukraine, Nazism, lose, search, returning, restitution.

Стійкий інтерес до Другої світової війни та її впливів був і залишається серед істориків, істориків мистецтва, політикуму й широких кіл громадськості. До кола актуальних проблем у нинішню добу державного розвитку України належать усі завдання з'ясування місць знаходження й прискорення повернення національних культурних цінностей, які незаконно перемістили, викрали нацисти.

Перед дослідниками стоїть завдання не лише по-новому підійти до цієї проблематики, але й запропонувати сучасну концепцію та засади формування дієвої системи пошуку та принципів повернення бібліотечних фондів і творів мистецтва в подоланні хибної практики їх незаконного зберігання. Тож автор особливу увагу приділяє аналізу практики та розглядає можливість сформувати дієвіші спонуки пошуку й повернення віднайдених бібліотечних, архівних і музейних зібрань України, які вивезли нацистські загарбники під час Другої світової війни.

Бібліотеки й музеї містять цінні надбання поколінь, скарби нації і є важливими об'єктами для збереження й розвитку культури та духовного відродження. Внаслідок подій Другої світової війни велика кількість бібліотечних і культурних цінностей була переміщена, втратила історичну належність.

Історія викрадених та трофейних книг, документів у бібліотеках і архівах, творів живопису й цінних об'єктів у музеях — це часто забуті історії вилучень та пограбувань. Безпосередньо в післявоєнний час про це мало згадували, недостатньо з'ясовували. Важливо, що окремі бібліотеки й музеї України втратили славетну частину історії разом з утраченими зібраннями, хоча сліди тих подій Другої світової війни можна було побачити у власних фондах і запасниках. Документи Оперативного штабу Розенберга свідчать про обстеження наукових, освітніх установ і закладів культури, облік і вивезення з території окупованих країн культурних цінностей, бібліотек

приватних осіб, переважно єврейського походження, багатьох інших фондів і зібрань бібліотек, музеїв, архівів, предметів мистецтва. Вони становили ідеологічну цінність для Третього райху¹. Але в багатьох випадках залишилися не вартими уваги, буцімто непоміченими. Це не в останню чергу було пов'язано з повільним розвитком історико-бібліотечних і музейних досліджень.

Україна зазнала катастрофічних втрат. За неповними підрахунками під час війни в Україні було розграбовано 151 музей, який втратив понад 300 тис. експонатів, бібліотеки — близько 51 млн. книг, архіви — 46 млн. справ (Акуленко, В. 2018, с. 84–87). Як і більшість європейських держав, Україна докладає багато зусиль щодо з'ясування і встановлення прав на культурну спадщину, цінності, конфісковані за часів панування нацизму.

Уже на межі 1970–1980-х рр. усе інтенсивніше виходили роботи, присвячені різним аспектам Третього рейху, Другої світової війни, окупації СРСР та УРСР зокрема. Лише в 1990-ті рр. відкрилися нові можливості для дослідників, доступнішими стали засекречені раніше архівні фонди, було порушено багаторічне мовчання щодо цієї делікатної й невіршеної проблеми — бібліотечних і архівних зібрань, долі викрадених та переміщених культурних цінностей, шляхів їх повернення в Україну.

В Німеччині у цей час новий подих отримали пошуки легітимних власників культурних цінностей світового значення. Нагальними стали дослідження їх провенієнції, як і загалом проблеми викрадення культурних цінностей у роки Третього рейху. Лише на початку 1990-х рр. німецькі бібліотекарі та історики мистецтва почали займатися проблемою культурних цінностей, які викрали нацисти, у своїх фондах (в Україні цій роботі приділяється менше уваги). Це не в останню чергу залежало від того, що після бібліотекарів і музейних співробітників, котрі працювали за нацистського режиму й покоління тих, кого вони навчали, виросло вже третє — нове покоління, яке вільно присвячує себе таким непростим, болючим темам, яке не обтяжене особистою участю й не несе прямої відповідальності за скоєне в роки панування нацистського режиму.

Об'єктом дослідження є незаконно переміщені або втрачені з України бібліотечні, архівні та музейні зібрання, які підлягають поверненню. Метою статті є з'ясувати найоптимальніші шляхи повернення вивезених бібліотечних і культурних цінностей, які розграбували нацисти. Завдання — встановити органи та комісії, повноваження яких у найрезультативніший спосіб допомогли б здійснити цю складну і відповідальну справу міжнародної ваги.

Наукова новизна дослідження полягає в концептуалізації формування дієвої системи пошуку й засад повернення вивезених у роки Другої світо-

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 51–52; ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 199.

вої війни бібліотечних фондів і творів мистецтва, введенні до вітчизняного історичного дискурсу джерельної бази дослідження, а також у комплексному аналізі української та зарубіжної історіографії з цієї проблематики.

В статті застосовано методологію аналітичного, порівняльно-історичного дослідження та методи системного аналізу й експертної оцінки. Автор статті сповідує гіпотезу, що створення національного фонду, який би опікувався поверненням переміщених цінних творів мистецтва в Україну, зокрема і шляхом виплати компенсацій власникам приватних колекцій у різних країнах світу, підняв би вирішення цих складних питань минулого та сучасності на належний рівень. Зміцнення й розширення міжнародної мережі співпраці між фахівцями заінтересованих країн сприятиме віднайденню тих чи тих бібліотечних та архівних зібрань, творів живопису й інших цінних музейних об'єктів, які десятиліттями вважалися безслідно зниклими, а також поверненню переміщених цінностей та відновленню історичної справедливості стосовно постраждалих за часів панування нацизму, в яких було відчужено цінності, їх спадкоємців.

У монографії Л. Дубровіної, О. Онищенко ґрунтовно досліджено історію Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського у 1940–1960 рр., її руйнацію, відродження та подальший розвиток як найбільшої державної бібліотеки України (Дубровіна, Л. & Онищенко, О. 2003). З'ясуванню місцезнаходження книжкових зібрань України та втрат наукової бібліотеки Київського Університету імені Тараса Шевченка присвятили роботи В. Врублевська, О. Александрова (Врублевська, В. & Александрова, А. 1994) та інші.

Стану повернення в Україну бібліотечних фондів та створенню бази даних стосовно бібліотечних втрат в окупаційний період і місць знаходження архівів за кордоном присвячені дослідження Н. Малолетової, Л. Дубровіної (Малолетова, Н. & Дубровіна, Л. 2000).

Слушними є перестороги відомих українських учених-фахівців бібліотечної та архівної справи Г. Боряка і Л. Дубровіної на предмет того, що «доступ до забороненої тематики дав підґрунття для оприлюднення поспіхом опрацьованих і недосконало вивчених питань “щодо претензій на вивезені цінності, які насправді вже давно перебувають на території України”» (Боряк, Г. & Дубровіна, Л. 2004, с. 36–58). Дослідники також указують на відмінності в описах вивезених музейних, книжкових і архівних документів, акцентуючи на проблемності обліку книжкових фондів з причин узагальненого опису їх у документах як німецького, так і американського походження. Як слушно зазначають учені, «відомості про бібліотечні фонди подавалися або на колекційному рівні, або загалом “книжки та рукописи” як правило, описувалися сумарно, на відміну від музейних цінностей» (Боряк, Г. & Дубровіна, Л. 2004, с. 36–58).

Протягом двох останніх десятиліть з'явилася низка нових публікацій, присвячених обсягам і конкретизації нацистських пограбувань творів мис-

тецтва, в яких висвітлюються культурний та політичний контексти наслідків Другої світової війни після 1945 р. Проблему пошуків і повернення культурної спадщини на національному й міжнародному рівнях досліджували українські та зарубіжні фахівці — історики, мистецтвознавці, правознавці К. Акінша, Г. Козлов (Akinscha, K. & Koslow, G. 1995), М. Богуславський (Богуславский, М. 2012), Т. Курило (Курило, Т. 2005) та інші.

Значним внеском у дослідження реституції національних культурних цінностей є слушні роботи О. Федорука, який очолював Національну комісію з повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (з 1993 р. — Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) (Федорук, О. 2006).

У вітчизняній історіографії існує низка праць, у яких висвітлено проблеми збереження, повернення та реституції культурних цінностей у різні історичні періоди. Це змістовні праці С. Кота (Кот, С. 2012), Т. Себти (Себта, Т. & Сінкевич, Н. 2018), В. Солошенко (Солошенко, В. 2018), Н. Українець¹ та інших дослідників.

Дослідження Г. Боряка містять ґрунтовний аналіз архівної спадщини України (Боряк, Г. 2004). Вкрай важливим видається підхід Г. Боряка та Л. Дубровіної стосовно того, «що дослідження долі бібліотечних фондів не можна відокремити від питання долі культурних цінностей в цілому в контексті нацистської політики щодо культури, освіти, науки на окупованій території» (Боряк, Г. & Дубровіна, Л. 2004, с. 36–58).

Автору цієї статті для наукового дослідження видалася можливість опрацювати матеріали в бібліотеці та архіві Центрального інституту історії мистецтв у Мюнхені, Центрального збірного пункту (Central Collecting Point München), де зберігається картотека експонатів та бібліотечних зібрань, які вивезли нацисти з українських музеїв. Склали цю картотеку органи (окупаційної) військової адміністрації США в Німеччині.

Джерелознавче дослідження Н. Кашеварової, присвячене з'ясуванню діяльності Оперативного штабу Розенберга (ОШР) проливає світло на документи, які не досліджували українські вчені (Кашеварова, Н. 2014).

Зарубіжна історіографія представлена широким колом робіт науковців із різних країн, які зосереджували увагу переважно на культурних цінностях, вивезених з території СРСР. Це, насамперед, праці В. Айхведе, У. Гартунг (Eichwede, W. & Hartung, U., 1998), К. Бріль (Briel, K. 2013), Р. Денель (Dehnel, R. 2006), Н. Фолькерт (Volkert, N. 2000) та інші.

Втрати університетських бібліотек, музеїв Німеччини часів панування нацизму розглядали німецькі дослідники А. М. Брандштеттер, В. Хірхольцер та ін. (Brandstetter, A. & Hierholzer, V. 2017). Е. Конце, Б. Райфенберг

¹ Українець Н. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–2009 рр.) автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. 18 с.

з'ясовують проблеми літератури з університету Марбурга, яку перемістили, викрали нацисти (Conze, E. & Reifenberg, B., 2006). Ця робота є підсумком однойменного пошукового проекту німецьких учених.

Долю культурних цінностей, розпорошених по світу внаслідок Другої світової війни й післявоєнного періоду, ґрунтовно та всебічно досліджувала П. К. Грімстед (Grimsted, K. P. 2001). Її монографія є підсумком багаточисельної праці в архівах країн Європи та Америки.

Відомий львівський історик Я. Дашкевич іще на початку 1990-х рр. порушив важливе питання про те, що слід дослідити історію Львівської бібліотеки на базі документальних джерел. Важливо зазначити, що доступ до вивезених у Вроцлав фондів для українських дослідників з'явився лише на початку 2000-х рр. Документальні матеріали Другої світової війни з цього питання зберігаються у Кракові, Варшаві, Москві, Берліні, Потсдамі, їх українські вчені ще не опрацювали в повному обсязі.

Однією з важливих сфер, яку нацистська верхівка взяла під свій контроль, була культура. Окрім музейних колекцій, нацисти грабували і знищували українські бібліотеки та архіви. Їх співробітників змушували укладати описи всіх одиниць зберігання й передавати їх німецьким спеціалістам. Також діяли спеціальні профільні групи окупантів. Слід зазначити, що вивозила бібліотечні колекції зондеркоманда Кюнсберга «Потсдам», яка мала свої підгрупи в Києві, Львові, Одесі, Харкові, у Криму та діяла в межах військової групи армій «Південь» в Україні. Зазвичай до грабіжницьких дій вдавалися також рядові солдати й цивільні особи. Науково-дослідне товариство «Спадщина» вилучало з українських музеїв, архівів і бібліотек надбання, пов'язані з німецькою культурою та мистецтвом. Оперативний штаб Розенберга для вивезення культурних цінностей об'єднав 350 висококваліфікованих фахівців, які вилучали цінні музейні експонати, архівні й бібліотечні одиниці зберігання. Вилучали стародруки, праці німецьких авторів, видання Академії наук, праці з історії та етнографії, документи тощо (Rosenberg, A. 1941). Окупанти ретельно відбирали радянську періодику, журнали, антирелігійні, економічні праці, іншу літературу, яку відправляли до центру з дослідження більшовизму. «Непотрібна» література часто підлягала знищенню та використовувалась для опалення приміщень.

Достатньо навести окремі приклади, які унаочнюють масштаби загарбницької політики й розкривають дані про те, наскільки постраждали під час окупації бібліотечні фонди та цінні музейні зібрання. Нищівна, безжалісна політика Третього Рейху щодо окупованих територій і їх культурних надбань, зафіксована в щоденнику Александра фон Рейтценштейна — відомого мистецтвознавця, офіцера вермахту, в ньому йдеться: «17 червня. Наступ, під час якого ми зробимо невеличку виставку від Полтави до Танненберга. Виставку книг та картин з історії російської армії (Радянської

армії. — *Авт.*) Лише деякі зацікавлені дозволять себе нею відволікти, заглибляться і навіть забудуть здивуватися. Той чи той поставить врешті-решт запитання: “А звідки у вас все це?” — А ми скажемо: все це — книги, картини ми забрали з російських (Радянських. — *Авт.*) бібліотек, також ми додамо — з окупованих бібліотек. Чи повинні ми вибачатися? Ми не маємо докорів сумління. До того ж залишається під великим питанням — чи матимуть ці бібліотеки все це в кінці війни, чи вистоять вони. Сьогодні вночі вони можуть бути розбиті. ... у нас немає совісті і не тільки в нас — німців» (Freiherr von Reitzenstein, A. 1948, S. 60–61).

На початку червня 1941 р. спеціальний уповноважений із захисту творів мистецтва у Генерал-губернаторстві д-р Кастан Мюльман (виконуючи наказ Герінга) розпорядився якнайшвидше віднайти всі рисунки Альбрехта Дюрера й передати їх Герінгу в Берлін. Через Герінга рисунки потрапили до Гітлера і зберігались у нього до початку інтенсивних бомбардувань Берліна. Звідти разом з іншими скарбами й творами мистецтва були перевезені на зберігання до Альт Аусзее. Там їх знайшли американські загони й відправили до Центрального пункту збереження культурних цінностей у Мюнхен¹. Конфіскацію художніх творів, рисунків Дюрера з колекції Любомирського К. Мюльман підтвердив на Нюрнберзькому процесі: «Я усвідомлюю, що у разі перемоги Німеччини, ці цінності не залишилися би у Польщі, натомість були би відправлені для зміцнення німецької культурної спадщини»².

Втрати були колосальні, наведемо окремі дані, які унаочнюють масштаби втрат ЛНБУ. Німці вивезли стародруки — 3116 інвентарних одиниць, 1611 інвентаризованих і 763 незаінвентаризованих рукописів, під час війни забрали й знищили 237 примірників карт. Збірки Бібліотеки Оссолінських та Бібліотеки Баворовських, запаковані в 67 скринь, були вивезені двома транспортами й залізницею. В обох транспортах зі збірок Бібліотеки Оссолінеуму вивезли 2345 рукописів, 2675 дипломів (документів, грамот), 2139 друків — інкунабул і стародруків, а також 2371 рисунок (Дзюбан, Р. 2006).

30 березня 1944 р. німецькі окупанти вивезли зі Львова 70 скринь з радянською науковою літературою — технічною, природознавчою, медичною, військовою, сільськогосподарською і т. д. Всього тоді було вивезено приблизно 40000 книжок без ніяких списків (Matwijów, M. 2003, S. 194).

Вивезені зі Львова рисунки Рембрандта, як і згаданий рисунок Дюрера, зберігаються у Вроцлавському Оссолінеумі. Рисунок «Рембрандт з від-

¹ Central Collecting Point München. 1985. Münchner Nr.: 2399/5 Linz-Nr. (laut DB Sonderauftrag Linz): Kartei Restitutionskartei. Karteikasten 653- Eigentümer: Bundesarchiv, B323/653. Objekt: Albrecht Dürers Zeichnungen im Lubomirski Museum im Lemberg.

² Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg 14. November 1945. I. Oktober 1946 Vormittagssitzung. 1947. Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Gerichtshof Nürnberg. Nürnberg. URL: <http://www.zeno.org/nid/20002758180>

критим ротом» (з приватної збірки Любомирських) теж вивезли зі Львова. 2 квітня 1944 р з Бібліотеки Оссолінських вивезли 32 скрині зі збірками Оссолінеуму: 969 рукописів, 381 документ (диплом), 846 стародруків і 2371 гравюра. З Музею Любомирських вивезли твори західноєвропейських художників (щонайменше 700) — це роботи Рафаеля, Вазарі, Веронезе, Тіціана, Перуччі, Рембрандта та ін. Зазначимо, що важливу роль у виникненні питання Оссолінеума відіграли історичні чинники, пересування кордонів, воєнні дії, все це позначалося на підпорядкуванні бібліотек, архівів, музеїв та інших установ.

Відомо, що збірки трьох відділів Державної бібліотеки у Львові в середині липня 1944 р. перевезла вроцлавська фірма «Кпауег» першим евакуаційним транспортом до мастку Адельсдорф (Аделін) у Нижній Сілезії (загальною кількістю 181 скриня з книгами та рукописами). В листопаді 1945 р. ці скрині було перевезено до Національної бібліотеки у Варшаві¹.

Особливих втрат зазнали найбільші та найвідоміші галереї й музеї України. Нацисти вивезли з України не менше, ніж 330 тис. різнорідних музейних експонатів. Так, втрати Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею становили 12819 одиниць зберігання. Із Рівненського краєзнавчого музею гебітскомісар доктор Беер вивіз до м. Гамбург увесь відділ етнографії та старовинні гобелени. Зазначимо, що в Гамбурзі з 1874 р. функціонує Музей мистецтва та ремесла з великими колекціями гобеленів. Фонди Волинського краєзнавчого музею були розграбовані перед відступом німецьких військ у січні 1944 р. Серед вивезеного — 113 глиняних глеків, 78 мисок, 307 зразків вишивок, 25 сорочок, 11 килимів тощо (Музиченко, Я. 2001, с. 82–87). Найважливішим сховищем культурних цінностей, вивезених з України та Білорусі, був замок Хехштедт на Дунаї. Пізніше цінності неодноразово переміщували до інших пунктів зберігання.

У СРСР не спромоглися провести системний облік втрат історико-архітектурних пам'яток і культурних цінностей. Локальна подвижницька робота бібліотечних, архівних та музейних працівників не вирішувала справи. Перший неповний список культурних втрат Україна офіційно передала Німеччині лише 1994 р. Ніякі обставини не можуть звільнити Німеччину від відповідальності за воєнні злочини, зокрема пограбування культурної спадщини України, до яких не застосовуються терміни давності.

Важливим у цьому зв'язку є датоване початком 1990-х рр. листування українських дипломатів і діячів культури, в якому містилася низка рекомендацій та пропозицій щодо пошуків і збереження української культурної спадщини, а саме: пропозиції створити в Москві Музей українського мистецтва

¹ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1 (1939–1945): зб. документів і матеріалів / упоряд. Сварник Г. (голова), Дзюбан Р. Кривенко М., Кусий Л., Муравський В. Львів: НАН України, ЛНБ України імені В. Стефаника, 2010.

цтва, здатний зібрати й систематично представляти скарби української культури, розкидані по різних сховищах Росії¹. На нашу думку, створення такого музею на той час могло би бути проміжною ланкою від самих пошуків до повернення в Україну культурних цінностей, вивезених у роки Другої світової війни з українських музеїв.

Одним із наслідків нацистської політики щодо культури, який потріб-но долати наступним поколінням, є незаконне переміщення та збереження багатьох українських шедеврів десятиліттями в приватних колекціях. Ідеальною є ситуація, коли відомі всі попередні власники експоната. Проте неабиякі складнощі виникають під час пошуку та з'ясування походження творів мистецтва. Оцінюються позначки митців і власників на картинах, ініціали, печатки. Це допомагає встановити власників культурних цінностей. Доля багатьох реліквій, які потрапили на території інших країн, донині невідома, часто відсутні документи, які підтверджували б їхню належність до українських музеїв.

Так, повертаючись до проблеми повернення творів живопису з колекції Любомирських, підкреслимо, що 8 липня 2004 р. відбулася офіційна церемонія передачі від Президента України Л. Кучми урядові Королівства Нідерланди 139 малюнків та трьох гравюр із колекції Кенігса. За нашим баченням, це був поспішний і невиправданий корок. Адже можливості одержати в Україну два рисунки зі Львівської колекції А. Дюрера «Кінь», «Мадонна» (що зберігались у музеї Бойманнса ван Бенінгена в місті Роттердам і були частиною колекції Любомирських, яка до війни перебувала у Львові) як відповідь на передання Королівству Нідерланди такої великої і цінної колекції Кенігса були реальними. Як слушно зазначає В. Акуленко, ця практика суттєво послабила національні позиції в міжнародному реституційному процесі щодо повернення втрачених культурних цінностей Україні (Акуленко, В. 2018, с. 84–87).

Такий перебіг подій змушує звернути увагу на важливість державної координації діяльності в цій царині. Адже вказані події відбувалися в часи існування Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей, яка функціонувала у 2000–2011 рр. і має в активі чимало добрих справ. Так, за її сприяння в Україну повернуто близько 150 тис. одиниць архівних матеріалів, книг, фотодокументів тощо. Серед переданих в Україну в цей період були документи офіційного походження, архівні зібрання, фото-та кінодокументи, які окупанти пограбували з Центрального кінофотофоноархіву України та вивезли під час Другої світової війни. Лише за 2008 р. Федеральний архів Німеччини повернув 234 одиниць обліку. Тобто, попри

¹ Міністерство закордонних справ України. Питання культурних зв'язків з закордоном. Лист від 30.07.1992 р. № 8–640 Міністра культури Л. І. Хоролець до Міністра закордонних справ України А. М. Зленка. Лист від 30.07.1992 р. № 8–640 Міністра культури Л. І. Хоролець Арк. 68.

суттєві прогалини, у справі пошуків та повернення українських культурних цінностей є певні успіхи і конкретні результати.

Але, за нашим переконанням, для справи такої ваги і масштабів, Україні вкрай недостатньо обмежуватися відділом переміщення культурних цінностей, який працює в структурі Міністерства культури. Водночас успіху мають прислужитися нові принципи організації пошукової роботи та форми міжнародної співпраці й загалом інтенсифікація пошуків. Цей напрям має отримати суттєвішу увагу та підтримку держави.

Скажімо, прикладом нових форм діяльності щодо пошуків і повернення культурних цінностей цілком слушно можна вважати створення відповідних двосторонніх міждержавних комісій. Добрим підтвердженням цього може стати діяльність українсько-польської та українсько-німецької комісій. Акцентуючи на важливості такої форми співпраці, слід підкреслити значення професійності їх членів. Прикметно, що створення міжурядових комісій ініціювала саме українська сторона. Натомість Німеччина й Польща ще не створювали подібної міжурядової комісії та не використовують цей важіль для співпраці в культурній площині.

Важливою подією сучасної історичної доби стало повернення Україні від Німеччини у квітні 2019 р. цінної пам'ятки — грамоти Петра I, виданої митрополиту Йоасафу Кроковському 1708 р. щодо призначення його на Київську митрополію. Було встановлено, що «копія» грамоти, яка десятиліттями зберігалася в Університеті м. Тюбінгена, є оригіналом. А вилучили її з Бібліотеки АН УРСР, найімовірніше, службовці зондеркоманди Кюнсберга. І цей висновок уможливають солідні напрацювання українських дослідників. Конфісковані туди матеріали на 10 листопада 1941 р. становили 370 ящиків із 50–60 тис. книг і безліччю рулонів карт. Усе це походило переважно з чотирьох бібліотек Кисва — БАН, Університетської, Інституту геології АН УРСР і Державної історичної. Оскільки грамоти не відповідали критеріям вилучення, їх міг узяти приватно хтось зі службовців зондеркоманди, хто розумівся на історичній і мистецькій цінності грамот (Сєбта, Т. & Сінкевич, Н. 2018. с. 136–162).

Узагальнюючи розглянуті питання та підводячи підсумки даних студій в Україні, слід зробити такі *висновки*.

По-перше, проблеми реституції, повернення культурних цінностей викрадених і переміщених у ході Другої світової війни, та їх подальшої долі як культурної спадщини різних країн Європи з плином часу з двосторонніх чи локальних перетворилися на актуальні питання міжнародного масштабу. До цих проблем часто прикута увага й вони набувають нині глобальних вимірів та іноді провають непорозуміння і навіть суперечки між різними державами. Підґрунтям, солідною базою реституції, повернення культурних цінностей, окрім політико-договірних відносин, були й ще вагоміши-

ми мають стати ґрунтовна науково-пошукова діяльність, глибокий аналіз і міжнародні наукові дослідження, реалізація програм співпраці на науковому й міждержавному рівнях.

По-друге, реституційна діяльність, започаткована після війни, з новою силою постала перед багатьма сучасними державами, зокрема Німеччиною, Польщею і Україною, у ХХІ ст. Конструктивний підхід у вирішенні широкого кола проблем з повернення багатьох переміщених культурних цінностей та бібліотечних фондів нашої країні визначально залежить від визнання з боку Німеччини та інших країн реституційних зобов'язань перед Україною. І це питання постає в політико-правовій площині відносин нашої держави з колом країн, причетних до переміщення українських культурних цінностей і бібліотечних фондів. Отже, міжнародних вимірів набуває пошук пограбованих та незаконно переміщених з української території культурних цінностей, які розійшлися світом і тепер трапляються в державних та приватних зібраннях країн Європи й Америки.

По-третє, концептуалізація формування дієвої системи пошуку та засад повернення відчужених у роки Другої світової війни бібліотечних фондів і творів мистецтва до України імперативно ставить перед державою завдання зміцнити координаційну діяльність на державному рівні та нарощувати організаційні, ресурсні й інституційні заходи. Повернення втрачених культурних цінностей, які з'являються в каталогах аукціонів світу, засвідчує нагальність потреби залучати значно більші ресурси й потужний юридичний супровід. Без цих складових офіційному Києву досить важко сподіватися на реальний успіх.

По-четверте, актуальним для України є створення інституційних та організаційних підвалин реалізації концептуальних напрацювань з цієї проблематики. Одним із першочергових заходів постає відновлення діяльності відповідного державного органу (комітету, ради чи фундації) та надання йому відповідних повноважень і ресурсів. Не менш важливими мають стати й створення за прикладом українсько-польської та українсько-німецької інших двосторонніх комісій, нарощування наукових структур і відповідної інформаційної мережі для успішнішої організаційної та науково-інформаційної роботи.

П'яте. Окремим напрямом всієї діяльності системи пошуку й принципів повернення відчужених у роки Другої світової війни бібліотечних фондів і творів мистецтва має бути широка наукова й інформаційна робота, створення та цілеспрямована діяльність і фінансове зміцнення недержавного фонду підтримки повернення (викупу) національно-культурних цінностей, які опинились у приватних колекціях.

Шосте. Масштабність та складність проблем, пов'язаних з віднайденням і поверненням бібліотечних та культурних втрат України періоду Другої світової війни ставить низку загальнодержавних завдань, які потребують

всебічного й системного дослідження. До їх кола належать ті, що пов'язані з умовами пограбування та вивезення українських цінностей під час Другої світової війни; ретельний пошук та ґрунтовний аналіз джерел з українських і зарубіжних архівів та бібліотек; встановлення їх нинішнього місцезнаходження й визначення їх цінності, з'ясування походження та подальшої історії переміщення. Саме ця діяльність фахівців, як і зацікавленість засобів масової інформації й вітчизняного соціуму уможливають наближення до об'єктивних висновків та належного повернення до України віднайдених цінностей і національних надбань.

Сьоме. Головним покликанням пошуку й реституції культурних і бібліотечних цінностей України є визначення того, для кого ці об'єкти уособлюють національну символіку, хто є їх власником або спадкоємцем, кому та як їх повертати. Вирішення цього завдання лягає в площину державотворення сучасної демократичної України та утвердження історичної й соціальної справедливості. Ці проблеми, які в минулому здебільшого замовчувалися, не втратили актуальності. Їх належне розв'язання лише додасть Україні міжнародного авторитету.

Акуленко, В. 2018. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів. *Пам'ятки України*. № 1–2. С. 84–87.

Богуславский, М. 2012. *Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты*: монографія. Москва: Норма: ИНФРА.

Боряк, Г. 2004. Архіви України: в серці суспільства чи на маргінезі суспільних потреб? *Архіви України*. Вип. 253 (1–2). Січень — квітень. С. 5–28.

Боряк, Г. & Дубровіна, Л. 2004. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни. *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)*. Київ. С. 36–58.

Врублевська, В. & Александрова, А. 1994. Найти, востановить, сохранишь: Подход України к проблеме возвращения расхищенных книжных богатств *Библиотека*. № 12. С. 4–7.

Дзюбан, Р. 2006. Переміщення і втрати мистецьких пам'яток з львівських музеїв під час Другої світової війни. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка*: [зб. наук. пр.]. Львів, Вип. 14.

Дубровіна, Л. & Онищенко, О. 2003. *Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1941–1964*. Київ: Наукова думка, 357 с.

Кашеварова, Н. Г. 2014. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)*. Ч. 2: Документи. Київ: Інститут історії України НАН України.

Кот, С. І. 2012. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. № 21. С. 163–180.

Курило, Т. 2005. *Правова охорона культурної спадщини України*: Моногр. Львів: Юрид. Ін-т МВС України.

Малолетова, Н. & Дубровіна, Л. 2000. *Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР* *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 5. С. 139–172.

Музиченко, Я. 2001. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 11. С. 82–87.

Себта, Т. & Сінкевич, Н. 2018. Підтверджувальна грамота Петра I 1708 р. щодо поставлення на Київське митрополію Йоасафа Кроковського. *Український історичний журнал*. № 5. С. 136–162.

Солошенко, В. 2018. Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів. *Проблеми всесвітньої історії*. № 2 (6). С. 187–204.

Федорук, О. 2006. *Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті*: У 3 кн. Київ: АС. Кн. 1: Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість.

Akinscha, K. & Koslow, G. 1995. *Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945. Dokumente aus Archiven der russ. Föderation*. Nürnberg: Germanisches National Museum.

Brandstetter, A. & Hierholzer, V. 2017. Nicht nur Raubkunst: Sensible Dinge in Museen und universitären Sammlungen. Mainz University Press, V&R.

Briel, K. 2013. Beschlagnahmt, erpresst, erbeutet. NS-Raubgut, Reichstauschstelle und Preußische Staatsbibliothek zwischen 1933 und 1945. Berlin (Akademie Verlag).

Conze, E. & Reifenberg, B. 2006. Displaced Books. NS-Raubgut in der Universitätsbibliothek Marburg. Hrsg. von Marburg: Universitätsbibliothek, (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg, 127).

Dehnel, R. 2006. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug Osteuropa. *Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar — Februar. S. 15–17.

Eichwede, W. & Hartung, U. 1998. *Betrifft Sicherstellung NS-Kunstraub in der Sowjetunion Edition Temmen e. K.*; 1., Auflage.

Freiherr von Reitzenstein, A. 1948. *Itinerar durch Krieg und Kunst (1940–1948)*. München: [Tilmann Breuer] Privatdr.

Kennedy Grimsted, P. 2001. *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War 2, and the International Politics of Restitution*. President and Rellows of Harvard College.

Matwijów, M. 2003. *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*. Wrocław.

Rosenberg, A. 1941. Der Mythos des XX. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen — Verlag.

Volkert, N. 2000. *Kunst- und Kulturraub im Zweiten Weltkrieg. Versuch eines Vergleichs zwischen den Zielsetzungen und Praktiken der deutschen und der sowjetischen Beuteorganisationen unter Berücksichtigung der Restitutionsfragen*. Frankfurt am Main (u.a.): Peter Land Verlag.

Akulenko, V. 2018. Kulturni tsinnosti yak rozminni monety ukrainskykh natsionalnykh interesiv. [Cultural Values as Exchange Coins of Ukrainian National Interests]. *Pamiatky Ukrainy*. № 1–2. S. 84–87. [in Ukrainian].

Bohuslavskiy, M. 2012. *Kulturnye tsennosti v mezhdunarodnom oborote: pravovoye aspekty monografyia*. [Cultural Values in International Circulation: Legal Aspects]: Monograph. Moskva: Norma: YNFRA. [in Russian].

Boriak, H. 2004. Arkhivy Ukrainy: v sertsii suspilstva chy na marhinezi suspilnykh potreb? [Archives of Ukraine: in the Heart of Society or on the Margins of Social Needs?] *Arkhivy Ukrainy*. Vyp. 253 (1–2). Sichen-Kviten. S. 5–28. [in Ukrainian].

Boriak, H. & Dubrovina, N. 2004. Doslidzhennia istorii peremishchennia knyzhkovoї kulturnoi spadshchyny Ukrainy v period Druhoi svitovoi viiny. [Research of the History of Moving the Book Cultural Heritage of Ukraine during the Second World War]. *Biblioteky Kyieva pid chas natsyistkoi okupatsii (1941–1943)*. Kyiv. S. 36–58. [in Ukrainian].

Vrublevskaia, V. & Aleksandrova, A. 1994. Naity, vosstanovyty, sokhranyty: Podkhod Ukrainy k probleme vozvrashcheniya raskhyshchennykh knyzhnykh bohatstv. [Find, Restore, Preserve: Ukraine's Approach to the Problem of Returning Stolen Book Treasures] *Byblyoteka*. № 12. S. 4–7. [in Russian].

Dziuban, R. 2006. Peremishchennia i vtraty mystetskykh pamiatok z lvivskykh muzeiv pid chas Druhoi svitovoi viiny [Relocation and Loss of Art Monuments from Lviv Museums during the Second World War]. *Zapysky Lvivskoyi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka*: Lviv. [in Ukrainian].

Dubrovina, L. & Onyshchenko, O. 2003. *Istoriia Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, 1941–1964*. [History of the National Library of Ukraine Named after V. I. Vernadskyi, 1941–1964]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Kashevarova, N. 2014. *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberha z vuvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)* [The Activities of Rosenberg's Operational Headquarters to Study the «Eastern Space» by the Nazis (1940–1945)]. Ch. 2: Dokumenty. Kyiv: Institut of History of Ukraine of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian].

Kot, S. 2012. Ukrainsko-nimetski vidnosyny shchodo povernennia ta restytutsii kulturnykh tsinnosti (1991–2012 rr.) [Ukrainian-German relations regarding the return and restitution of cultural values (1991–2012)]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. № 21. S. 163–180. [in Ukrainian].

Kurylo, T. 2005. *Pravova okhorona kulturnoi spadshchyny Ukrainy: Monohr. [Legal Protection of Cultural Heritage of Ukraine]*. Lviv: Ministry of Internal Affairs of Ukraine. [in Ukrainian].

Malolietova, N. & Dubrovina, L. 2000. Natsytska biblioteczna polityka u period okupatsii Kyieva u 1941–1943 rr. i dolia knyzhkovykh fondiv Biblioteky Akademii nauk URSR [Nazi Library Policy During the Occupation of Kyiv in 1941–1943 and the Fate of the Book Collections of the Library of the Academy of Sciences of the USSR Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Vyp. 5. S. 139–172. [in Ukrainian].

Muzychenko, Ya. 2001. Vyvezennia do Nimechchyny etnokulturnoi spadshchyny ukraintsv pid chas Druhoi svitovoi viiny [The export to Germany of the ethno-cultural heritage of Ukrainians during the Second World War]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 11. S. 82–87. [in Ukrainian].

Sebta, T. & Sinkevych, N. 2018. Pidtverdzhvalna hramota Petra I 1708 r. shchodo postavlennia na Kyivsku mytropoliu Yoasafa Krovkovskoho [Confirmatory letter of Peter I in 1708 Regarding the Appointment of Joasaph Krokowski to the Kyiv Metropolitanate]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. S. 136–162. [in Ukrainian].

Soloshenko, V. 2018. Zakhyst kulturnykh tsinnosti u period viin i zbroinykh konfliktiv. [Protection of Cultural Values during Wars and Armed Conflicts]. *Problemy Vsesvitnoi Istorii*. № 2(6). S. 187–204. [in Ukrainian].

Fedoruk, O. 2006. Peretyn znaku: Vybrani mystetstvoznavchi statii: [Sign Intersection: Selected Art Articles]. U 3 kn. Kn. 1: Istoriia ta teoriia mystetstva. Postati. Narodna tvorchist. [in Ukrainian].

Akinscha, K. & Koslow, G. 1995. *Operation Beutekunst: die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945. Dokumente aus Archiven der russ. Föderation*. Nürnberg: Germanisches National Museum.

Brandstetter, A. & Hierholzer, V. 2017. Nicht nur Raubkunst: Sensible Dinge in Museen und universitären Sammlungen. Mainz University Press, V&R.

Briel, K. 2013. Beschlagnahmt, erpresst, erbeutet. NS-Raubgut, Reichstauschstelle und Preußische Staatsbibliothek zwischen 1933 und 1945. Berlin (Akademie Verlag).

Conze, E. & Reifenberg, B. 2006. Displaced Books. NS-Raubgut in der Universitätsbibliothek Marburg. Hrsg. von. Marburg: Universitätsbibliothek, (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg, 127).

Dehnel, R. 2006. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den national-sozialistischen Raubzug *Osteuropa. Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar — Februar. S. 15–17.

Eichwede, W. & Hartung, U. 1998. *Betrifft Sicherstellung NS-Kunstraub in der Sowjetunion* Edition Temmen e. K.; 1., Auflage.

Freiherr von Reitzenstein, A. 1948. *Itinerar durch Krieg und Kunst (1940–1948)*. München: [Tilmann Breuer] Privatdr.

Kennedy Grimsted, P. 2001. *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War 2, and the International Politics of Restitution*. President and Fellows of Harvard College.

Matwijów, M. 2003. *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*. Wrocław.

Rosenberg, A. 1941. Der Mythos des XX. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen — Verlag.

Volkert, N. 2000. *Kunst- und Kulturraub im Zweiten Weltkrieg. Versuch eines Vergleichs zwischen den Zielsetzungen und Praktiken der deutschen und der sowjetischen Beuteorganisationen unter Berücksichtigung der Restitutionsfragen*. Frankfurt am Main (u.a.): Peter Land Verlag.

УДК 011:351.751.5(477)«197/198»

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264596

T. V. Dobko

ORCID: 0000-0002-5993-7856

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

O. Ya. Dudnik

ORCID: 0000-0001-5206-1129

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

T. V. Dobko

National Library of Ukraine Vernadskyi

O. Ya. Dudnik

National Library of Ukraine Vernadskyi

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦЕНЗУРИ В УКРАЇНІ: 1970–1980-ті рр.

*Bibliographic Indexes as Objects of Political Censorship
in Ukraine during 1970–1980's*

Автори статті вперше комплексно дослідили бібліографічні покажчики як об'єкти цензури в Україні у 1970–1980-х рр. Проаналізовано покажчики, опубліковані в Україні, які вилучили й заборонили органи цензури й передали до спецфондів; покажчики, видані під грифом «для службового користування»; покажчики, які було підготовлено й рекомендовано до друку, але не